

חגי בן-שמאי

ושוב תעלומת כתר ארם צובא

שנה הספר זמין אפוא במאות ספריות בעולם, וכמובן גם ליחידים המעוניינים לרכשו. עד הופעת הכרך הזה פורסמו אחר-עשר ספריים (הראשון בשנת 1960) וכמספר הזה מאמרים שמחבריהם היו ייצוג נאה של מוסדות והוגים שונים בארץ שהיו מעוניינים בכתר. ללמדכם שהכתר לא היה סגור באיוו מערה חשוכה עד הופעת הפקסימיליה, אלא היה נגיש לחוקרים סמוך להגעתו לארץ. כמובן שאחרי הופעת הפקסימיליה היכול הוא מרשים.

בשנת 1986 החלה עבודת השימור במוזיאון ישראל. מיזם טכנולוגי מורכב זה חייב גיוס משאבים כספיים גדולים מאוד. למען שימורו של הכתר בתנאים נאותים וכלי קשר לשאלת הבעלות, הוא הופקד מאז בהיכל הספר שבמוזיאון ישראל.

בראשית המאה ה-21 נסרק הכתר בסרייה קה איכותית והוא מוצג באתר של מכון בן צבי (Aleppocodex.org) באופן שכל אדם בכל מקום בעולם יכול לקרוא בו, וחזר הכתר למלא את תפקידו המקורי. כלום אפשר להעלות על הדעת שאיזה מוסד קהילתי, מכובד וחשוב ככל שיהיה, ייקח על עצמו את כל המשימות האלה?

אני מבקש לסיים בדבריו הנכוחים של הסופר אמנון שמוש בסוף מאמר שפירסם ב"הארץ" ב-2 באוקטובר 2012, לרגל הופעת ספרו של מתי פרידמן "תעלומת הכתר: המי צור אחר כתב היד החשוב ביותר של התנ"ך". נראה לי שאין בעולם מי שיוכל לטעון נגד אמנון שמוש על התנשאות או "אוריינטליזם". "על מה שיש בספרי לא אפרט כאן, הוא מצוי בכל ספריה. אסיים במה שאין בו. אין בו פירוט של המשפט בפני בית הדין, בין הערה החלבתית לבין המדינה ומכון בן-צבי, בשאלת הבעלות על הכתר. לדעתי, לא היתה כל חשיבות למשפט ולתוצאותיו, כי בעיני ברור שהכתר לא היה רכושה של קהילת חלב, אלא רכושו של העם היהודי, שהופקד בידה למשמרת.

"לא הזכרתי בספרי את האפשרות, שהוא הגיע לארץ בשלמותו, כי באותם ימים, ההניחה של כל מי שתשאלנו או חקרנו, בלי יוצא מן הכלל, היתה, שהגיע חסר. כמה חסר? הדבר לא נבדק ולא נרשם בפרוטוקול שנכתב ביום מסירתו לידי יצחק בן-צבי. אישיותו וסמכו תו של נשיא המדינה הצעירה הסירו כל חשש וחשד לאי-סדרים, מיום שכתר ארם צובא הגיע, סופסוף, לירושלים".

בהשאלה מתמדת לארכיון המרכזי של העם היהודי (כיום בספרייה הלאומית). ברין ישבו המשנה לנשיאת בית המשפט אליקים רובינשטיין והשופטים ניל הנדל והנן מלצר. יש טעם להביא כאן כמה קטעים קצרים מהערוך תיו של השופט מלצר לפסק הדין שכתב השופט ניל הנדל. הערות אלה הן בעיקר במישור הערכי ולא נימוקים משפטיים במובן הצר של המונח.

"חומרי הארכיון שהועברו הם אפוא גם בבחינת 'נכסי תרבות לאומיים', ונכסים מעין אלה, שנמסרו מרצון, יש בעקרון להחזיקם ולהטפחם על פי כוונתם הראשונית, או המוסקת של מעניקיהם, ובלבד שיישמרו ככאלה.

"יתר על כן ההסתכלות על החומרים האמורים כאילו הם 'נכסי תרבות לאומיים' מכתיבים אף הם את התוצאה אליה הגענו, שהרי ב'נכסי תרבות לאומיים' שנמסרו מרצון – הבעלות הפורמלית איננה בהכרח הגורם הבלעדי להכרעה בשאלת הקיום של הנכס, או ההחזקה בו, ובלבד שימשיך ויקיים רצונו המקורי של הבעלים, או המעניק.

"זה המקום להדגיש עוד כי ערכו של 'נכס תרבותי' הוא, לרוב, כה רב עד שאין אפילו בידי מי שהוא בעל הזכות הקניינית, או המורסית בו להורות על השמרתו (ובהיקש – גם על שינוי תנאי החזקה שהוסכמו לגביו, ככל שמדובר ב'נכס תרבות לאומי' ככזה)".

לבסוף, אני מבקש להיזקק בקיצור לטענות שהועלו לאורך השנים על הטיפול בכתר במכון בן-צבי. ראשית, יש לזכור שמושגי השימור שרווחו לפני המישים שנה שונים מאוד ממה שמקובל כיום. כל מי שקרוב לעולם כתבי היד יודע זאת היטב. שנית, אפילו נניח שהיה ממש בטענות בשנים הראשונות, הרי מה שנעשה לאחר מכן במשך עשרות שנים לשימורו והנגשתו לחוקרים ולכל אדם בעולם מאפיל על כל מה שהיה לפני כן. ואין לי אלא לתאר כאן בקיצור את הפעולות העיקריות שעשה המכון בכתר במשך ארבעים וחמש השנים האחרונות.

בשנת 1976 פורסמה ביוזמת המכון על ידי הוצאת מאגנס, שעל יד האוניברסיטה העברית, הדפסת פקסימיליה מהודרת של כל דפי הכתר הנמצאים ברשות המכון. מהדורה זו מציגה את הכתר בגודל 1:1. דעת לגבון נקל שהכנת המהדורה היתה מיזם מורכב שלה שלמתו נדרשו שנים. כל העבודה המדעית והטכנולוגית נעשתה בארץ. מזה ארבעים

במאה ה-19 ניסו חכמי מסודה להגיע אל הכתר בשאיפתם להגיע אל נוסח מנופה ונקי של המקרא שהרפוס לא בהכרח היטיב אתו. כך הגיע אליו החכם הירושלמי מתלמידי הגר"א ר' שלום שכנא ילין והתנו משה יהושע קמחי, שהצליחו לרשום מירע חשוב מן הכתר כהכנה למהדורה. פרופ' משה דוד קסטור הציץ גם הוא בכתר אחרי מלחמת העולם השנייה והשאיר אחריו רשימות רבות ערך למחקר הכתר בכ"ל ולתו ובעיקר על החלק החסר כיום. אולם הפצרותיו במנהיגי הקהילה להרשות צילום של הכתר נתקלו בסירוב מוחלט. מעמדו של הכתר כמקור מידע וסמכות לכלל ישראל נשכח מזמן.

בכ"ט בנובמבר 1947 פרצו בחלב פרעות נגד היהודים. בית הכנסת הגדול נשרף. נראה

הכתר הוא יצירה מובהקת ואפילו מפוארת של תרבות יהודית בארץ ישראל. אפילו המקדישים הקראים נתנו לו מעמד כלל ישראלי בירושלים. אין לו שום ייחוד "חלבי"

שהכתר נפגע, אבל על פרטי האירועים באותו היום ובמשך כעשור ויותר לאחר מכן יש עדויות וגיורסאות רבות. בשנת 1957 הוברר הכתר מחלב בעזרת המוסד, הובא ארצה ונמסר לנשיא המדינה יצחק בן-צבי, שהפקידו במכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל ממורח שהקים מיד לאחר החלטת החלוקה ב-1947.

בשנים הראשונות של הכתר בארץ התברר שכמעט כל חלק התורה חסר ממנו (הוא מתחיל כיום בדברים כ"ח). גם על עניין זה יש גירסאות וטענות רבות. גם אילו היה לי כאן מקום בלתי מוגבל אין בידי כלים לחדש בו דבר שלא נאמר ויציץ סיפור שאין בו ספק.

לסיכום שאלת הבעלות, במובן הצר של המונח, אפשר לומר שיש שתי קהילות שיש כולות לכאורה לטעון לבעלות: (1) הקהילה הקראית בירושלים. מאז חזרתם של קראים לירושלים במאה ה-13 לא ידוע לי על תביעות מצדם להחזיר להם את הכתר. (2) גם אנשי בית הכנסת בפוסטאט לא התעניינו באפשרות כזאת. בשני המקומות אין כיום קהילות.

אפשר להשקיף על השאלה מזווית אחרת: הכתר הוא יצירה מובהקת ואפילו מפוארת של תרבות יהודית בארץ ישראל. אפילו המקדישים הקראים נתנו לו מעמד כלל ישראלי בירושלים. אין לו שום ייחוד "חלבי". הרמב"ם נתן לו כאמור מעמד כלל ישראלי מרום מעמדו כפוסק לכלל ישראל. הבאת הכתר לארץ ישראל במעמד של הקדש (ההקדש הוכרז ב-23 במאי 1962 בבית הדין הרבני בירושלים על בסיס הסכם בין קהילת יוצאי ארם צובא לבין מכון בן-צבי), כלומר שהבעלות עליו היא של כלל ישראל, היתה הדבר הנכון והנאות ביותר לעשות בו.

כאן המקום להזכיר את חילוקי הדעות סביב התפישה של נכסי תרבות לאומיים. הגישה המחייבת תפישה זו באה לידי ביטוי בכמה פרסומים של דיונים פילוסופיים-משפטיים, וגם באחרונה בפסק דין של בית המשפט העליון ברבר תביעתה של הקהילה היהודית בוינה להחזיר לה את ארכיון הקהילה שהועבר

לא מכבר הועלו מחדש תהיות בדבר כתר ארם צובא, כתב היד המלא הקדום ביותר של התנ"ך, שבדרכו מחלב שבסוריה לירושלים נעלמה ממנו חמישית מדפיו. המנהל האקדמי של הספרייה הלאומית בירושלים מנסה להפריך את ההשערה כאילו היתה בהבאת הכתר לארץ מזימת ניכוס ציונית

השחזור הסביר של האירועים הוא שהכתר נפל בשבי הצלבנים בשעת כיבוש ירושלים (1099) ונפרדה מהם במבצע גדול שיזמו רבינים עשירים שישבו באשקלון וקהיר. מבצע זה מתועד במסמכים מגניזת קהיר שש"ד גויטיין חשף לראשונה ונכתבו שנה או שנתיים אחרי הכיבוש הצלבני. כתובת ההקדשה נועדה, מכל מקום, להסביר ולהצדיק את הוצאת הספר ממקום הקדשתו המקורי וזהו פשר ההסתמכות על "דין הפדיון מן השבי".

ההקדש היה הכלי החשוב שבו הגנה הקהילה היהודית כאשר היא על מערכות הר" ווחה שלה וגם על נכסיה התרבותיים. סיבת ההצדקה היתה נכבדה בלי ספק: הוא נפל בשבי נוכרים. בשלב הפדיון כוסו כל המלים שהעידו על בעלות הקראים בחומר לבן, ועל הכיסויים נכתבו מלים שהתאימו למצבו החדש.

באותו שלב כבר היו המוניטין של הכתר, ושל מנגדו וממסרו בן אשר, כספר המוסמך ביותר ידועים לכל. עובדה זו בצירוף שיינוי השייכות ההלכתית של בעליו איפשרו לרמב"ם, כעבור שני דורות, להעניק לספר מעמד של סמכות עליונה בלעדית לכלל ישראל: "וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ממנו הספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכלל סוממה שנים לפי שהגיהו בן אשר ודיקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו" (רמב"ם, הלכות תפילין ומוזוה וספר תורה, פרק ח').

ועם זאת, כתובת ההקדשה קבעה במלים ברורות שאסור בהחלט ולעולמים להוציא את הכתר מבית הכנסת של הירושלמים בפוסטאט. ואכן הכתר נוכר ברשימת מצאי של בית כנסת הירושלמים בפוסטאט שנכתבה בשנת 1186, כלומר עוד בחייו של הרמב"ם. התחנה הבאה של הכתר היתה כאשר דוד בן יהושע הנגיד, דוד שיש לרמב"ם ואחרון הנגידים של יהודי מצרים ממשפחתו, עקר בשנת 1375 מקהיר לחלב. הוא לקח אתו את ספריית בית הרמב"ם, וזו היתה זכותו, וגם את הכתר, וזו היתה הפרה ברורה של תנאי ההקדש לבית הכנסת של הירושלמים בפוסטאט.

איננו יודעים מה גרם לר' דוד לנהוג כפי שנהג. הוא לא תיעד העברה זו בשום הצדקה. הוא פשוט הפקידו כבית הכנסת של קהילת חלב. מאז היה הספר שם. אין ספק שככלל הקיץ בזה הקץ על ייעודו המקורי של הספר להיות אב נוסח לכל הספרים המדויקים, כפי שנקבע בכתובת ההקדשה הראשונה וגם בהלכה של הרמב"ם. הכתר ננעל בארון מתכת סגור והפך למין קמיע של קהילת חלב.

ורותיו, מצבו ומעמדו של כתר ארם צובא כתב היד הקדום ביותר המצוי בירינו של התנ"ך, היו נושא לדיונים לא מעטים בשנים האחרונות בארץ וביעולם – בתקשורת, בספר פופולרי ובמחקרים מדעיים. במאמר זה נעשה ניסיון לסכם את שלושת ההיבטים האלה בבחינת התוויית כיוון לעתיד.

רוב קורותיו של כתר ארם צובא עד כ"ט בנובמבר 1947 ברורים למדי, להוציא פרט חשוב אחד שאפרש בהמשך. היה נכון לפי תוח את עיוננו בכתובת ההקדשה הראשונה של הכתר, מסמך חשוב מאוד, יפהפה ומלמד. הכתובת מתארת את הורתו ולידתו ותולדותיו של הכתר עד סוף המאה ה-11. אפשר לתארך אותה על פי שמות האישים הנזכרים בה כאי

חראים לספר לשנות ה-40 של המאה ה-11. מפאת קוצר המצע נסתפק בסיכום תמציתי שלה.

1. זהו ספר כרוך (כלומר לא מגילה כמו ספר תורה) המכיל את כל ספרי המקרא.
2. שלמה בן בויאעא כתב את אותיותיו (הוא התפרסם בימי חייו בהעתקותיו המדויקות).
3. אהרן בן אשר, גדול המומחים בניקוד ומסוררה, עשה את מלאכת הניקוד וכתבת הערות המסורה.
4. ישראל בן שמחה בן סעדיה בן אפרים מהעיר בצרה הקדיש את הספר לירושלים לקהילת הקראים.
5. אסור למכור את הספר או לפדותו תמורת תשלום.
6. שני הנשיאים (מנהיגי הקהילה המתחייחים על בית דוד), יאשיהו ויחזקיהו בני הנשיא שלמה בן דוד בן בועז, אחראים על הספר. הם יוציאו אותו בשלושת הרגלים אל בתי הכנסת של הקהילות השונות בעיר כדי לקרוא בו וללמוד ממנו. הם רשאים גם בזמנים אחרים להוציא את הספר ולקרוא בו בנכוחות שני דעים. אם ירצה מישהו מחכמי הרבנים לבדוק בספר ענייני ניקוד או מסורה, הנשיאים יוציאו אותו אליו לברוק עניינים אלה אבל לא ללימוד פעמים על ידי חוקרים שראו אותו. אמן להתייחד עם הספר.
7. כל הברכות יחולו על ראשו של המקדיש ועל צאצאיו.

המשמעות ברורה של מסמך זה היא שאסור לשנות את מעמדו ומיקומו של הספר לעולם. במסמכים דומים מוצאים לעתים גם קללות חמורות על מי שישנה את מעמדו בכל דרך שהיא. כתובות ההקדשה שהיו בספר היו בדפים החסרים היום מן הכתר אבל הועתקו כן כמה פעמים על ידי חוקרים שראו אותו. כתובות הקדשה קצרות האוסרות את מכירתו ופדיונו חוזרות בספר לכל אורכו. הכתובת מדגישה שהספר יעמוד לרשות כל קהילת ירושלים בלי קשר לשייכות הדתית של מי שמבקש מידע והרכבה בלשון המקרא, דקדוקו וטעמיו.

שינוי ממשי במעמדו של הספר אירע עם הכיבוש הצלבני. הוא מתועד בכתובת הכ"תובה בתערוכת של ערבית-יהודית ועברית שבה נאמר (החצי הערבי מתורגם): "הועבר מדין הפדיון מן השבי של ירושלים עיר הקודש / לקהילת פוסטאט (קהיר העתיקה) לבית הכנסת של אנשי ירושלים תיבנה / ותכונן בחיי ישראל. ברוך שומרו ואורו גונבו ואורו / מוכרו ואורו ממשכנו. לא יימכר ולא ייגאל לעולם ועד".

כתר ארם צובא, דפים מספר ישעיהו. "הסירו כל חשש וחשד לאי סדרים"